

دو فصلنامه علمی- پژوهشی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»

شماره دهم، بهار و تابستان ۱۳۸۷: ۷۲-۵۵

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۱۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۶/۴

تحلیل رویکرد تحقیقات نظامی‌شناسی در کتاب‌های محققان ایرانی از ۱۳۰۰ تا ۱۳۸۴ ش

* خورشید نوروزی

** غلامحسین غلامحسین‌زاده

*** ابوالقاسم رادفر

**** ناصر نیکویخت

چکیده

در مقاله حاضر تحقیقات نظام‌شناسی از جنبه‌های گوناگون و در حوزه‌های مختلف نقد و بررسی شده است. در یک نگاه، رویکرد تحقیقات نظامی‌شناسی، از تدوین شرح احوال و عقاید و کلی‌گویی با رویکرد سنتی، به دو حوزه نقد و تحلیل آثار نظامی به سبک نوین، و بازنویسی منظومه‌های پنج‌گنج تغییر یافته است. در حوزه نقد و تحلیل، منظومه خسرو و شیرین به علت بهره‌مندی فراوان از هنرهای بیانی و بلاغی، کاربرد عناصر داستانی به سبک نوین، انعکاس فرهنگ عامه و وجود تمثیل‌ها و ضرب‌المثل‌های دلنشین، دارای ظرفیت بیشتر نقد و تحلیل بوده و دیوان نظامی نیز به سبب در دسترس نبودن نسخه تصحیح شده قابل اعتماد، کمترین پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است. در حوزه بازنویسی، منظومه لیلی و مجنون، به سبب طرح ساده داستان، دربر داشتن موضوع عشق آسمانی و شهرت بیشتر این داستان در میان عوام، بیش از سایر منظومه‌ها، مورد توجه اقتباس‌کنندگان آثار نظامی بوده است و به مخزن‌الاسرار، به علت زبان پیچیده، مضامین عرفانی و وجود حکایت‌های متعدد، کوتاه و مجزا، اقبال نشده است.

واژگان کلیدی: نقد ادبی، نظامی‌گنجوی، تحقیقات نظامی‌شناسی.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس norooztrey@yahoo.com

** استادیار دانشگاه تربیت مدرس ggholamhoseinzadeh@yahoo.com

*** استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی info@ihcs.ac.ir

**** دانشیار دانشگاه تربیت مدرس n_nikoubakht@modares.ac.ir

مقدمه

نظامی گنجه‌ای، یکی از ارکان شعر فارسی است که مقلدان بسیاری را به تتبع و افتخای آثارش واداشته است و تحلیل زندگی و شعر او، دستمایه تحقیقات و تتبعات ادبی فراوانی شده است؛ به طوری که مجموع تحقیقاتی که به صورت کتاب، در سده اخیر درباره احوال و آثار وی منتشر گردیده، به ۱۸۵ اثر می‌رسد که از بین آنها، ۱۲۵ کتاب به صورت کامل و مستقل (۷۰٪)، به نظامی اختصاص یافته و در ۵۶ اثر دیگر نیز، به صورت بخش یا بخش‌هایی از کتاب (۳۰٪)، به نظامی و احوال و آثار وی اختصاص داده شده است. این تحقیقات که در باره جنبه‌های گوناگونی از زندگی و آثار نظامی مطالعه و پژوهش کرده‌اند، از نظر کیفی، درجات متفاوتی دارند و حوزه‌های متنوعی را شامل می‌شوند. در این مقاله کوشش شده است علاوه بر عرضه آمارهای مورد نیاز، سهم هر یک از رویکردهای تحقیقاتی نشان داده شود و روشن گردد که نخست، بیشترین تحقیقات، به کدام یک از آثار نظامی اختصاص یافته و دلیل آن چه بوده است؟ دوم آنکه در طول صد سال اخیر، این تحقیقات از نظر کثرت و قلت در دوره‌های متفاوت و همچنین از نظر چگونگی تنوع رویکرد، چه سیری را طی کرده است؟^(۱)

پیشینه

نقد و تحلیل تحقیقات درباره شاعران بزرگ از جمله فردوسی، مولوی و حافظ، در قالب رساله‌های دکتری صورت گرفته است؛ با توجه به اینکه نظامی نیز در زمره شاعران طراز اول پارسی گوی محسوب می‌گردد، تحقیقی که منجر به دسته‌بندی و تحلیل کتاب‌های نظامی‌شناسی گردد، انجام نشده است. در این باره تنها از رساله دکتری خانم زینب نوروزی، با عنوان توصیف و تحلیل مقاله‌های نظامی‌شناسی از ۱۳۰۰-۱۳۸۰ (دانشگاه شیراز، دی ماه ۱۳۸۵) می‌توان نام برد که در حوزه مقالات نظامی‌شناسی قرار می‌گیرد.

چنان که اشاره شد، بنابر بررسی‌های انجام شده، از سال ۱۳۰۰ تاکنون، در مجموع ۱۲۵ کتاب مستقل درباره نظامی نوشته شده است و در تعداد ۵۶ کتاب نیز بخش‌هایی به نظامی اختصاص یافته است؛ این کتاب‌ها براساس محتوا به دو دسته ادبی و بین‌رشته‌ای قابل تقسیم است: کتاب‌های ادبی یا جنبه پژوهشی دارند و در حوزه‌های

مختلف تصحیح، شرح ابیات، تحلیل، تفسیر و مقایسه تألیف شده‌اند (۷۸٪) و یا فاقد جنبه تحقیقی و تحلیلی بوده و در آنها، منظومه‌های نظامی به صورت برگردان به نثر و با زبانی ساده روایت شده است، به همین دلیل کلماتی نظیر اقتباس، بازنویسی، گزارش، خلاصه و برگردان، در عنوان این کتاب‌ها مشاهده می‌شود (۱۸٪).

منظور از کتاب‌های بین رشته‌ای نیز، پژوهش‌هایی مرکب از جنبه‌های ادبی و غیر ادبی است. این کتاب‌ها، در درجه اول، در حوزه‌هایی غیر از ادبیات، چون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، عرفان، حکمت و فلسفه و ... قرار می‌گیرد و نظامی و احوال و آثارش، در درجه دوم اهمیت قرار دارد؛ در این آثار، از خمسه نظامی به عنوان ابزاری برای رد و اثبات برخی فرضیه‌ها، استفاده شده است؛ جنبه ادبی این آثار، کم‌رنگ است و مقدمات و منابع آنها نیز درباره شاخه‌ای از علوم است نه ادبیات؛ به عنوان مثال مقدمه و منابع کتاب **روانکاوی و ادبیات** (یاوری، ۱۳۷۴) درباره مباحث روان‌شناسی است. از میان کتاب‌های نظامی‌شناسی، تنها ۸ کتاب (۴٪) به این دسته اختصاص دارد، که نیمی از آن درباره حکمت، عرفان و فلسفه است. دو کتاب مربوط به حوزه روان‌شناسی، یک کتاب مربوط به حوزه جامعه‌شناسی و کتابی دیگر، در حوزه زبان‌شناسی قرار گرفته است.

از نظر نوع و جنبه تحقیق، بیشترین تحقیقات در کتاب‌های فارسی، در حوزه نقد و تحلیل (۴۵/۵٪) و کمترین، در حوزه کتاب‌شناسی و واژه‌یاب است. (هر کدام ۱/۵٪). دیگر جنبه‌های تحقیق به ترتیب کمیت عبارت است از: بازنویسی (۱۸٪)، تصحیح و شرح (۱۳/۵٪)، پژوهش‌های مقایسه‌ای (۱۰/۵)، گزیده نویسی (۸٪)، فرهنگ نویسی (۱/۵٪) و بیت‌یابی و معرفی نظیره (هر کدام ۱٪). اینک به نقد و بررسی هر کدام از جنبه‌های تحقیق پرداخته می‌شود:

۱. نقد و تحلیل

منظور از این دسته پژوهش‌ها، کتاب‌هایی هستند که آثار نظامی را از دیدگاه انتقادی و تحلیلی بررسی کرده‌اند. در این گونه آثار، بیشترین تحلیل درباره کلیات خمسه نظامی صورت گرفته و محققان کمتر به تحلیل منظومه‌ای از منظومه‌های پنج‌گنج به طور مجزا و مستقل پرداخته‌اند. ۵۷٪ تحقیقات در حوزه بررسی و نقد و تحلیل درباره همه آثار نظامی صورت گرفته است. پس از آن نقد و تحلیل خسرو و شیرین با ۱۶٪، لیلی و

مجنون با ۹/۵٪، مخزن الاسرار و اسکندرنامه، هر کدام با ۶٪، هفت پیکر با ۴/۵٪ و دیوان نظامی با ۱٪، به ترتیب بیشترین و کمترین تحقیقات را در زمینه نقد و تحلیل در برمی گیرند. بر اساس یافته‌های آماری، مشخص شد در میان آثار نظامی، از نظر کمی، بیشترین تحقیقات درباره خسرو و شیرین، و کمترین تحقیقات، درباره دیوان وی انجام گرفته است.

زبان هنری و استفاده استادانه از علوم بلاغی و بیانی، به ویژه استفاده از تشبیهات بدیع و استعارات کم‌نظیر، نخستین دلیل توجه محققان، به نقد و تحلیل منظومه عاشقانه خسرو و شیرین است. نظامی نیز با پشتوانه تجربه‌هایی که از عشق و وصال محبوب خود - آفاق - اندوخته بود، در سرودن داستان، از عمق جان و عواطف خویش، سرمایه نهاد و این منظومه را عرصه تجلی عشق و وفاداری و سوز و گدازهای عشق و هجران، قرار داد. از سوی دیگر، «زمینه داستان، باب طبع شاعر بوده که دلبسته توصیف تجملات و مجالس پر زر و زیور عیش و طرب است» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۷: ۷). از دیگر دلایل توجه پژوهشگران به این مثنوی، کامل‌تر بودن داستان به دلیل وجود بسیاری از عناصر داستان به سبک امروزی، از جمله تنوع شخصیت‌ها، شخصیت‌پردازی دقیق، وجود اوج و فرود در داستان و عنصر تعلیق، پیرنگ‌های استوار و تنوع وقایع و حوادث است که زمینه تحقیق درباره بررسی عناصر داستانی در این منظومه را فراهم می‌آورد. انعکاس فرهنگ و باورهای عامه در خسرو و شیرین، واقعی بودن شخصیت‌های منظومه و فراهم بودن عرصه مقایسه با سایر آثار ادبی نیز، ظرفیت‌های مناسب و بیشتری، جهت نقد و تحلیل منظومه برای محققان ایجاد کرده است.

تحقیق در دیوان نظامی نیز، با دو اثر از ۱۸۵ کتاب، کمترین تحقیقات نظامی‌شناسی را به خود اختصاص داده است. در اینکه نظامی، سراینده غزل‌ها و قصیده‌های دلنشین، زیبا و مؤثر بوده است، تردیدی وجود ندارد؛ زیرا به تصریح وی، غزالان زیباروی درباری، غزل‌های وی را با چنگ و نوا می‌خوانده‌اند:

غزل‌های نظامی را غزالان زده بر زخمه‌های چنگ نالان

(وحید، ۱۳۷۸: ۴۵۲)

و خود شاعر نیز به بازنگری دیوان خود اشاره کرده است:

ابروی هلالیم گشاده دیوان نظامیم نهاده

(وحید، ۱۳۸۰: ۲۴)

از سوی دیگر، با وجود آن‌که دربار پادشاهان هیچ‌گاه از وجود شاعران سخنور و توانمند، خالی نبوده است، عامل مهمی که سبب درخواست شاهان از نظامی، در سرودن مثنوی‌ها شده است، پیشینه شاعر در سرودن غزل‌ها و قصاید و شهرت این اشعار در دربارها بوده است؛ زیرا شاعری چون نظامی که استاد منظومه‌های عاشقانه است، از ساختن و پرداختن غزل‌های ناب و قصاید غرا، ناتوان نبوده است. اینک این سؤال مطرح می‌شود که چرا دیوان نظامی، شهرت کمتری دارد و از میان آثار نظامی، کمترین نقد و تحلیل، درباره دیوان غزلیات و قصاید وی صورت پذیرفته است؟

مهم‌ترین دلیل اندک بودن تحقیقات در این زمینه، آن است که هنوز در انتساب برخی غزل‌ها و قصیده‌ها به نظامی، تردید وجود دارد و حتی به گفته وحید دستگردی، بسیاری از این اشعار، مشکوک است و یا به طور مسلم از نظامی نیست. بنابراین، نسخه قابل اعتمادی از دیوان او وجود ندارد. از این رو، اساس تحقیقاتی که در این حوزه انجام می‌گیرد، غیرمطمئن، متزلزل و مشکوک است و کمتر محققى به پژوهش در آن، رغبت نشان داده است.

حال باید به این سؤال پاسخ داد که چرا قصاید و غزلیات منتسب به نظامی، مشکوک و غیرقابل اعتماد است؟ مهم‌ترین دلیل این امر، آمیختگی غیرقابل بازیافت شعر نظامی، با شعر دیگر نظامی‌های عصر صفوی، از جمله نظامی استرآبادی، نظامی تبریزی و ... است (وحید دستگردی، ۱۳۷۶: ۲۸۵؛ شهابی، ۱۳۳۷: ۲۵۳ و زنجانی، ۱۳۷۳: ۵۵).

دلیل دشواری شناخت شعر نظامی از شعر نظامی‌های دیگر، آن است که معیارهای زبانی و ویژگی‌های سبکی خاصی، برای شناسایی غزل‌ها و قصاید نظامی گنجوی، در میان پژوهشگران، متصور نیست. به نظر می‌رسد پرداختن نظامی به سرودن مثنوی‌های پنج‌گنج نیز، وی را از غزل‌سرایی و قصیده‌گویی بازداشته باشد و شاعر، تمام وقت خود را صرف جمع‌آوری منابع و مآخذ کتبی و شفاهی، برای سرودن گنج‌های پنج‌گانه خود کرده باشد که فواصل زمانی اندک میان منظومه‌های خمسه، می‌تواند مؤید این نظر باشد. از سویی شهرت و جذابیت داستان‌های پنج‌گنج، به حدی بوده که اشعار دیگر نظامی را در هاله‌ای از کم‌توجهی تذکره‌نویسان و حتی مقلدان آثار وی قرار داده‌است. تذکره‌نویسان، در مجال محدود معرفی هنر شاعر، با وجود گنج‌هایی چون پنج‌گنج، ذکر غزل یا قصیده‌ای از دیوان وی را لازم نمی‌دیدند و توجه به موضوع و محتوای

شاهکارهای نظامی، به ویژه منظومه‌های عاشقانه را، اساس کار خود قرار می‌دادند، از این رو ثبت و ضبط غزل‌ها و قصیده‌های شاعر، آن چنان که باید، انجام نگرفت و به تبع آن، تحقیق و پژوهش در این باره نیز، مجال اندکی یافت.

۲. بازنویسی

نخستین بازنویسی منظومه‌های پنج گنج، به همت فرنگیس پرویزی در سال ۱۳۴۸ شمسی انجام یافت. این امر به طور جدی از دهه هفتاد، همزمان با رواج پاورقی‌نویسی^(۳) و داستان‌نویسی در قالب رمان، داستان کوتاه و قصه‌های کودکان، شروع شد و رونق یافت. به طوری که در این دهه، ۱۷ بازنویسی و در دهه هشتاد، ۱۳ بازنویسی از آثار نظامی صورت پذیرفته است.

انتشار کتاب‌های بازنویسی از خمسه، به عنوان نوع ادبی جدید، ریشه در عوامل گوناگون دارد:

الف) علاقه مردم به شنیدن و خواندن افسانه‌ها؛ چنان‌که آراین‌پور می‌گوید: «افسانه خواندن و افسانه شنیدن، یکی از نیازهای روح آدمی است» (آراین‌پور، ۱۳۷۴: ۴۵۹)، و داستان‌های نظامی، از نظر توجه به عواطف اصلی و مشترک بشری و بیان موضوع عشق و فراق، در منظومه‌های خسرو و شیرین و لیلی و مجنون و افسانه‌های خیال‌انگیز هفت‌گنبد، دارای مقام ممتازی در ادبیات کهن است و نظر صاحبان ذوق را به خود معطوف داشته است.

ب) گرایش به ساده‌نویسی و برگردان منظومه‌ها به نثر ساده و اقبال به تألیف و ترجمه سفرنامه‌ها، رمان‌ها و نمایشنامه‌ها و اقتباس از آثار کهن، منجر به بازنویسی این آثار شده است و از آنجا که تألیف و ترجمه سفرنامه‌ها، رمان‌ها و نمایشنامه‌ها، در میان قشر تحصیل کرده و کتاب‌خوان اجتماع، مورد پسند واقع شد، در ایجاد انواع قالب‌های جدید ادبی با نثر ساده، تأثیر گذاشت (قبادی، ۱۳۷۸: ۹۵ و ۱۶۱).

ج) رشد کمی و کیفی ادبیات داستانی، به ویژه رمان و مجموعه داستان در سال‌های ۶۷ تا ۷۰، به سبب پایان گرفتن جنگ عراق و ایران در سال ۶۷ و رسیدن مردم به آرامش و رفاه نسبی. بنا به تحقیق یاحقی، آثار داستانی دهه ۶۰، که بیشتر در قالب داستان کوتاه جلوه گر شده است، از نظر کمی با همه آثار پدید آمده در نیم قرن پیش از آن، برابری می‌کند (یاحقی، ۱۳۷۴: ۲۶۶ و میر عابدینی، ۱۳۸۰: ۷۷۸).

نثر ساده و بی‌پیرایه تمام بازنویسی‌ها، نیز از نثر ساده ترجمه‌ها، رواج مطبوعات و گسترش روزنامه‌نویسی، عمومیت یافتن سواد و علاقه طبقات مختلف مردم به کتاب خوانی، نشئت می‌گیرد (رزمجو، ۱۳۷۲: ۱۶۱؛ یاحقی، ۱۳۷۴: ۲۲۹ و حقوقی، ۱۳۷۷: ۱۸ و ۲۷).

از نظر آماری، بیشترین برگردان به نثر درباره لیلی و مجنون انجام شده است. (۴۰/۵٪) و بازنویسی خسرو و شیرین (۳۰٪)، هفت پیکر (۲۱/۵٪) و اسکندرنامه (۵/۵٪) در مرتبه‌های بعد قرار می‌گیرد و به جز یک مورد (گنج رازها از بهروز ثروتیان، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۲)، هیچ بازنویسی از مخزن الاسرار نظامی صورت نگرفته است. دلیل این امر، وجود حکایت‌های بسیار کوتاه، عدم امکان نتیجه‌گیری صریح و دریافت پیام‌های اخلاقی است.^(۳)

دلیل تعدد بیشتر بازنویسی منظومه لیلی و مجنون، شهرت افزون‌تر این داستان نسبت به دیگر داستان‌های پنج‌گنج و اشمال این حکایت بر موضوع فراق و عشق افلاطونی و پاک دو دل‌داده و به تبع آن، خوشایند بودن بر مذاق مخاطب ایرانی است. از سویی اسکندرنامه، به‌رغم وجود محتوای داستانی، به علت داشتن حجم فراوان، عدم محبوبیت شخصیت اسکندر، متعارض بودن داستان با عقاید فرهنگی و مذهبی ایرانیان و وجود مطالب حکمی و فلسفی فراوان در گفت و گوی اسکندر با حکما، چندان مورد توجه و اقبال عمومی واقع نشده است.

۳. تصحیح و شرح ابیات

در بین کتاب‌های نظامی‌شناسی، شش کتاب فقط در حوزه تصحیح و هجده کتاب در حوزه تصحیح و شرح ابیات به چشم می‌خورد. (در مجموع ۱۳٪) در حوزه تصحیح، پژمان بختیاری هر کدام از منظومه‌های پنج‌گنج نظامی را بدون هیچ‌گونه توضیح لغوی و معنایی، براساس نسخه وحید و نسخه چاپ باکو، تصحیح کرده و شاملو نیز در افسانه‌های هفت‌گنبد تنها به تصحیح هفت پیکر پرداخته است. علاوه بر این دو مصحح، وحید، ثروتیان و زنجانی نیز هر کدام جداگانه به تصحیح پنج‌گنج و توضیح لغوی و شرح ابیات همت گماشته‌اند.

از آنجا که اسکندرنامه دارای دو بخش مجزا (شرفنامه و اقبالنامه) است، تصحیح و شرح آن، در دو جلد جداگانه صورت گرفته است. بنابراین، بیشترین تحقیقات در حوزه

تصحیح و شرح، درباره اسکندرنامه انجام شده است (۲۹٪). پس از آن هفت پیکر با ۲۰٪ و سپس هر کدام از سه منظومه خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و مخزن الاسرار با ۱۷٪، سایر تحقیقات در این زمینه را تشکیل می‌دهند.

۴. پژوهش‌های مقایسه‌ای

تطبیق و مقایسه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون با آثار دیگر، بیش از سایر منظومه‌های پنج گنج صورت گرفته است (هر کدام ۳۱/۵٪). پس از آن، خمسه، هفت پیکر و اسکندرنامه در مقام دوم قرار دارند (هر کدام ۱۰/۵٪) و مخزن الاسرار (با ۵/۵٪) کمترین عرصه تطبیق و مقایسه را در بین محققان فراهم آورده است.

از آن‌جا که پیش از نظامی، فردوسی حماسه‌سرا، داستان سه گنج از پنج گنج را (خسرو و شیرین، هفت پیکر و اسکندرنامه) در شاهنامه خویش به نظم در آورده بود، این امر زمینه مقایسه را برای محققان فراهم کرد، اما کم و کیف این مقایسه‌ها با یکدیگر تفاوت بسیار دارد:

درباره مقایسه داستان خسرو و شیرین در شاهنامه و پنج گنج، با آنکه اثر تحقیقی مستقل نوشته نشده است، مطالب فراوانی به طور پراکنده در منابع متعدد تحقیقی موجود است.^(۴)

کمترین مقایسه میان پنج گنج و شاهنامه، درباره داستان بهرام در شاهنامه و بهرامنامه نظامی صورت گرفته است، زیرا نظامی، تنها اندکی از ابتدا و انتهای داستان هفت پیکر را از تاریخ گرفته و قسمت اعظم آن را با خلاقیت هنری خویش پروراند است و از آن‌جا که اساس کار فردوسی، مبتنی بر تاریخ بوده، عرصه مقایسه بر پژوهشگران تنگ شده است.

درباره مقایسه داستان اسکندر در شاهنامه و اسکندرنامه نظامی، علاوه بر مطالب پراکنده در منابع تحقیقی،^(۵) کتاب مستقلی نیز با عنوان **چهره اسکندر** به دست غلامحسین بیگدلی، تألیف شده است که به تفاوت‌ها و شباهت‌های دو داستان پرداخته است.

۵. گزیده نویسی

به علت تدریس مخزن الاسرار در دانشگاه‌ها و پیچیده‌تر بودن این منظومه نسبت به منظومه‌های دیگر پنج گنج، بیشترین گزیده با چهار کتاب، درباره این اثر تهیه و تدوین شده است (۲۶/۵٪).

سه کتاب، به گزیده ابیات خسرو و شیرین، سه کتاب به لیلی و مجنون (هر کدام ۲۰٪)، دو کتاب به گزیده خمسه و دو کتاب به هفت‌پیکر اختصاص دارد (هر کدام ۱۳/۵٪) و کمترین گزیده با تعداد یک کتاب، درباره اسکندرنامه تهیه شده است (۶/۵٪). سبب این امر، علاوه بر غیر درسی بودن این اثر، گستردگی حجم کتاب (ده هزار بیت) و به تبع آن مشکل شدن گزینش ابیات و ناسازگار بودن موضوع و محتوای آن، با ذائقه فرهنگی و مذهبی قوم ایرانی است.

نحوه انتخاب ابیات در گزیده‌ها به ویژه خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر، به گونه‌ای بوده که اصل داستان و پیوستگی وقایع آن حفظ شده است و از آوردن مقدمات کتاب، ابیات مشکل، مبهم و نامرتب با اصل داستان، اجتناب شده است. هیچ کدام از گزیده‌ها، به جز خلاصه خمسه از عزیزالله جوینی، اختلاف نسخه‌ها را در پاورقی ذکر نکرده‌اند.

۶. فرهنگ نویسی

درباره فرهنگ لغات پنج گنج، تنها می‌توان به بخشی از کتاب گنجینه گنجوی (وحید) اشاره کرد. به نظر می‌رسد یکی از عوامل محدود بودن تحقیقات در این زمینه، اختلاف نسخه‌ها به ویژه در واژگان مبهم، مشکل و نامستعمل ابیات خمسه باشد. به جز فرهنگ لغات، کتاب *صور خیال در خمسه نظامی* از آقای برات زنجانی، را می‌توان نام برد که هر چند عنوان فرهنگ ندارد، اما در حقیقت فرهنگ صور خیال در اشعار نظامی است. مؤلف کتاب، کلمات و ترکیباتی که شاعر در به وجود آوردن تصویر، از آنها یا خصوصیاتشان استفاده کرده، به ترتیب الفبا مرتب کرده است. ضمن آن در تمام موارد مشخص شده که کلمه موردنظر، استعاره است یا مجاز یا کنایه و یا تشخیص. *گنجنامه حکمت* از پروین ثروتیان نیز هر چند عنوان فرهنگ ندارد، اما در حقیقت، فرهنگ امثال و حکم خمسه نظامی است، که در آن به استخراج ابیات حکمت‌آمیز نظامی و الفبایی کردن اشعار مربوط به حکمت و پند و اندرز، پرداخته شده است و در کنار هر شاهد بیتی، علامت اختصاری نشان‌دهنده منظومه و شماره بیت ذکر شده است.

۷. کشف‌الابیات (بیت یاب)

در این زمینه علاوه بر دو کتاب مستقل *کشف‌الابیات خمسه نظامی گنجوی* از گیتا اشیدری و *کلید گنجینه* از اسماعیل شفیعی سروسستانی به کشف‌الابیات‌های پایان

منظومه‌های پنج‌گنج به تصحیح و شرح زنجانی نیز می‌توان اشاره کرد. کشف‌الابیات‌ها دارای فایده نسبی هستند. یعنی تنها در صورت دسترس پژوهشگران به نسخه‌های مورد استفاده مؤلفان، مفید خواهند بود. به عنوان مثال کشف‌الابیات اشیدری، زمانی به پژوهش‌گر یاری خواهد کرد، که نسخه مورد استفاده محققان یکی از سه نسخه باکو، امیرکبیر و یا وحید باشد.

۸. نظیره‌ها

بیشترین تحقیقات ادبی درباره نظیره‌های پنج‌گنج، به مثنوی مخزن‌الاسرار نظامی اختصاص دارد. در این زمینه دو کتاب مستقل تذکره هفت آسمان از آغااحمد علی احمد و سخنسالار گنجه و مقلدان او از ابراهیم دلیری مالوانی تألیف شده است. درباره نظیره‌های دیگر مثنوی‌های پنج‌گنج، کتاب‌شناسی نظامی گنجوی (از آقای دکتر رادفر) از سایر منابع، جامع‌تر و معتبرتر است و کتاب مستقلی در این باره تألیف نشده است.

۹. کتاب‌شناسی

تدوین کتاب‌شناسی درباره تمام شاعران، به منظور آشنایی بیشتر با پژوهش‌های انجام شده، بهبود روند تحقیقات و جلوگیری از پژوهش‌های تکراری، امری ضروری به نظر می‌رسد. در این زمینه، کتاب‌شناسی نظامی گنجوی قابل توجه است که در واقع فرهنگ تحقیقات نظامی‌شناسی تا سال ۱۳۷۰ شمسی است و بیانگر سیر تحقیقات نظامی‌شناسی و زمینه‌های گوناگون پژوهش است. این کتاب راه را برای پژوهشگران، جهت تکمیل تحقیقات هموار کرده و مرجع بسیاری از محققان بوده است.

۱۰. واژه یاب

تنها واژه‌یاب تألیف شده، واژه‌یاب مخزن‌الاسرار از اسحاق طغیانی است که بر مبنای نسخه وحید، تدوین شده است و اساس آن بر تجزیه ابیات و ذکر شماره بیت استوار است. روش استفاده از واژه‌یاب نیز بدین صورت است که برای یافتن بیت، مصرع، عبارت یا کلمه مورد نظر، باید با در نظر گرفتن حرف اول هر کدام از موارد فوق و با عنایت به ترتیب حروف الفبا، به بخش مربوط مراجعه کرد و به جستجو پرداخت.

مزیت این اثر (که در حقیقت واژه‌یاب و بیت یاب مخزن‌الاسرار است) بر بیت‌یاب‌های دیگر آن است که کشف‌الابیات‌ها، برای دستیابی مخاطب به تمام واژه‌ها و موضوعات، کاربرد ندارد و محقق، تنها با دانستن واژه اول هر بیت می‌تواند به محل دقیق آنها در

منظومه برسد و برتری دیگر آن که از طریق این واژه‌یاب می‌توان به بسامد کلمات، حروف اضافه، حرف ربط و ... دست یافت. این گونه تحقیقات که درباره سایر منظومه‌های پنج‌گنج، نیز مفید و ضروری به نظر می‌رسد، به سبب فراوانی ابیات و گستردگی واژگان، انجام نشده است.

سیر تحقیقات نظامی‌شناسی در فاصله سال‌های ۱۳۰۰-۱۳۸۴ هـ ش

روند تحقیقات نظامی‌پژوهی، به سه دوره مجزا قابل تقسیم است:

الف) دوره اول - فاصله سال‌های ۱۳۰۰-۱۳۴۰ شمسی

در ابتدای قرن حاضر که تحقیقات ادبی به روش علمی و با رعایت اصول پژوهشی رواج یافت، اطلاعات پراکنده موجود در تذکره‌ها، توسط پژوهشگران دسته‌بندی و سامان‌دهی شد.

در زمینه تحقیقات نظامی‌شناسی، اولین و مهمترین گام توسط وحید دستگردی با تدوین شرح احوال، تصحیح و شرح کلیات خمسه و تدوین دیوان نظامی، در فاصله سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۸ شمسی انجام گرفت. هم‌زمان با این فعالیت، انتشار مجله ارمغان که مبحث نظامی‌شناسی و نشر مقاله در این زمینه، از اولویت‌های اصلی آن بوده است، کمک فراوانی به معرفی و ترویج افکار و آثار نظامی نمود.^(۶) در این دوره سعید نفیسی، هم در مجله ارمغان و هم به صورت کتاب مستقل، مطالب سودمندی به جامعه ادبی عرضه نمود و دیوان قصاید و غزلیات نظامی را از منابع مختلف گردآوری و تنظیم کرد. مبنای کار پژوهشگران این دوره، مطالعه و مقایسه دقیق مطالب تذکره‌ها، همچنین دقت، تأمل و تتبع در اشعار نظامی بوده است. کتاب‌های منتشر شده در این دوره چهل ساله، کتاب‌های مستقل با موضوع شرح احوال، تدوین دیوان و تصحیح و شرح ابیات خمسه هستند. در واقع تدوین شرح احوال نظامی، در این دوره پایان پذیرفت و در سال‌های بعد، مطالب تازه چندانی بدان اضافه نگشت.

ب) دوره دوم - فاصله سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۶۵ شمسی

در این دوره چاپ و نشر کتاب‌های مستقل بسیار کم بوده و بیشتر مباحث نظامی‌شناسی، در قالب «بخشی از کتاب» و درباره کلیات احوال و آثار نظامی انجام گرفته است. نخستین بازنویسی از خمسه نیز در دهه چهل، تألیف شده است. (افسانه‌های هفت‌گنبد فرنگیس پرویزی)

همچنین در این دوره، اولین ترجمه‌ها از تحقیقات نظامی‌شناسی (به ویژه

آذربایجان)، انجام گرفته است: ترجمه زندگی و اندیشه نظامی از ع. مبارز، (ح.م. صدیق، توس، ۱۳۵۵) و نظامی شاعر بزرگ آذربایجان از برتلس (ح.م. صدیق، پیوند، ۱۳۵۵).

ج) دوره سوم فاصله سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۴ شمسی

از نظر کمی بیشترین تحقیقات نظامی‌شناسی در فاصله سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۴ شمسی منتشر شده است. در دهه هفتاد، تألیف کتاب از نظر کمی به بیش از دو برابر دهه قبل از خود می‌رسد (۶۱ کتاب) که مهمترین علت آن، برگزاری کنگره نهمین سال تولد نظامی در سال ۱۳۷۰ شمسی است و حتی برخی مؤلفان، انگیزه تألیف خود را برگزاری همین کنگره ذکر کرده‌اند.^(۷)

از دلایل دیگر رشد تحقیقات، تأسیس دانشکده‌های ادبیات، و تهیه و تدوین متون درسی به صورت منقح و معتبر (رحیمیان، ۱۳۸۳: ۱۱۳) و افزایش دانشجویان دوره تحصیلات تکمیلی و به تبع آن افزایش پژوهشگران است، که نه تنها در زمینه نظامی‌پژوهی، بلکه درباره دیگر شاعران هم موجب افزایش تحقیقات ادبی شده است.^(۸)

از سویی در این دوره با رواج داستان‌نویسی و متمایل شدن ادبیات معاصر به رمان و داستان کوتاه و دیگر جلوه‌های نثر، بازنویسی از منظومه‌های پنج‌گنج نیز شروع شد. در همین دوره، به علت آشنایی ایرانیان با دیدگاه‌های مختلف نقد ادبی در جهان، به ویژه نقد ساختاری، برخی از محققان با چنین رویکردی به نقد و تحلیل آثار نظامی پرداخته‌اند و این آثار را با معیارها و ملاک‌های جدید نقد، بررسی کرده‌اند.^(۹)

در این دوره اکثر کتاب‌های منتشر شده، مستقل هستند و موضوع عمده آن‌ها، علاوه بر تصحیح و شرح ابیات، نقد و تحلیل آثار نظامی و بازنویسی است. درباره شرح احوال و عقاید نظامی، جز در مقدمه کتاب‌ها، مطلب تازه‌ای به چشم نمی‌خورد.

نتیجه‌گیری

رویکرد تحقیقات نظامی‌شناسی، از تهیه و تدوین شرح احوال و زندگی نظامی با رویکرد سنتی، به دو حوزه بازنویسی و نقد ساختاری به سبک نوین، تغییر یافته است. بازنویسی لیلی و مجنون، به علل مختلف از جمله ساده بودن داستان و شهرت بیشتر آن در بین عوام و وجود مضمون فراق و عشق بی‌آلایش، بیش از سایر منظومه‌ها صورت گرفته است.

بازنویسی مخزن‌الاسرار، به سبب وجود حکایت‌های کوتاه، مضمون عرفانی و زبان مشکل و پیچیده، کمترین توجه مقتبسان آثار نظامی را به خود جلب کرده است. از میان آثار نظامی، منظومه خسرو و شیرین، به علت برخورداری فراوان از هنرهای بیانی و بلاغی، کاربرد عناصر داستانی به سبک نوین و مطابق معیارهای داستان‌نویسی امروز، انعکاس باورهای عامه و در بر داشتن تمثیل‌ها و ضرب‌المثل‌های دلپسند، دارای ظرفیت بیشتر نقد و تحلیل بوده است.

دیوان نظامی، به سبب عدم وجود نسخه تصحیح شده قابل اعتماد، کمترین پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است.

علاوه بر این، با مقایسه یافته‌های مقاله حاضر، با رساله دکتری خانم زینب نوروزی، با عنوان بررسی تحلیلی - توصیفی مقالات فارسی مربوط به نظامی در ایران از ۱۳۰۰-۱۳۸۰ش، (دانشگاه شیراز، ۱۳۸۵) این نتایج نیز حاصل می‌گردد که:

۱. هم در عرصه کتاب‌های نظامی‌شناسی (با ۳۱٪) و هم مقالات (با ۴۴٪)، بیشترین تحقیق درباره خمسه انجام شده و کمترین تحقیق درباره دیوان نظامی نوشته شده است (در کتاب‌ها ۱٪ و در مقالات ۱/۴٪).

۲. از نظر حوزه و موضوع تحقیق، بیشترین درصد مقالات به «مباحث تطبیقی» اختصاص دارد (۲۳٪)، ولی در کتاب‌ها، «تحلیل احوال و نقد آثار»، بیشترین درصد تحقیقات را شامل می‌گردد (۳۶٪).

۳. «بررسی و نقد کتاب» که درصدی از مقالات را در بر گرفته است (۲۷٪)، در تحقیقات نظامی‌شناسی در قالب کتاب، جایگاهی ندارد.

۴. برخی زمینه‌های تحقیق از جمله واژه‌یاب، بیت‌یاب و کتاب‌شناسی فقط در قالب کتاب تألیف شده است (۵٪) و مقالات، ظرفیت تدوین چنین تحقیقاتی را ندارند.

هم در هر دو عرصه کتاب‌ها و مقاله‌ها، سیر صعودی تحقیقات و روند رو به افزایش آن، مشاهده می‌شود و دهه هفتاد، نسبت به دهه‌های قبل از خود، بیش از دو برابر و نیم، رشد داشته است که مهم‌ترین علت آن برگزاری کنگره نهم‌مین سال تولد نظامی در سال ۱۳۷۰ شمسی است.

جدول ۱. آمار و درصد نوع و جنبه تحقیقات درباره منظومه‌های پنج گنج

نوع و جنبه تحقیق	تاهل	تصحیح و شرح	مقایسه	گزیده	بازنویسی	کتاب‌شناسی	فرهنگ	بیت یاب	واژه‌یاب	معرفی نظیره
حوزه پنج گنج										
خمسه	۴۸ (٪۵۸)	۳*	۲ (٪۱۰/۵)	۲ (٪۱۳/۵)	-	۱ (٪۱۰۰)	۴ (٪۱۰۰)	۲ (٪۱۰۰)	-	-
مخزن‌الاسرار	۵ (٪۶)	۴ (٪۱۷)	۱ (٪۵/۵)	۴ (٪۲۷/۵)	۱ (٪۲/۵)	-	-	-	۱ (٪۱۰۰)	۲ (٪۱۰۰)
خسرو و شیرین	۱۴ (٪۱۶)	۴ (٪۱۷)	۶ (٪۳۱/۵)	۳ (٪۲۰)	۱۱ (٪۳۰)	-	-	-	-	-
لیلی و مجنون	۸ (٪۹/۵)	۴ (٪۱۷)	۶ (٪۳۱/۵)	۳ (٪۲۰)	۱۵ (٪۴۰/۵)	-	-	-	-	-
هفت پیکر	۴ (٪۴/۵)	۵ (٪۲۰)	۲ (٪۱۰/۵)	۲ (٪۱۳/۵)	۸ (٪۲۱/۵)	-	-	-	-	-
اسکندرنامه	۵ (٪۶)	۷ (٪۲۹)	۲ (٪۱۰/۵)	۱ (٪۶/۵)	۲ (٪۵/۵)	-	-	-	-	-
جمع	۸۴	۲۴	۱۱	۱۵	۳۷	۱	۳	۲	۱	۲

* سه تصحیح در هجده جلد به همراه شرح کامل ابیات توسط وحید، ثروتیان و زنجانی تألیف شده که هر کدام از منظومه‌های پنج گنج در حوزه خاص خود به حساب آمده است.

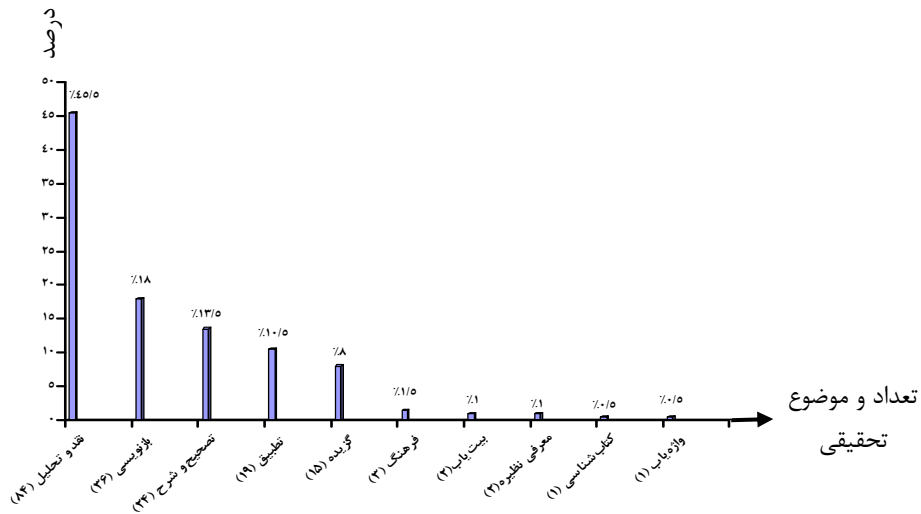
جدول ۲. جدول مقایسه میزان تحقیقات نظامی پژوهی در مقالات و کتاب‌ها براساس آثار نظامی

آثار نظامی	درصد تحقیقات در مقاله‌های نظامی‌شناسی	درصد تحقیقات در کتاب‌های نظامی‌شناسی
خمسه	٪۴۴	٪۳۱
مخزن الاسرار	٪۸/۴	٪۹
خسرو و شیرین	٪۲۱	٪۲۰/۵
لیلی و مجنون	٪۹/۳	٪۱۹
هفت پیکر	٪۸/۴	٪۱۰/۵
اسکندرنامه	٪۶/۶	٪۹
دیوان	٪۱/۴	٪۱

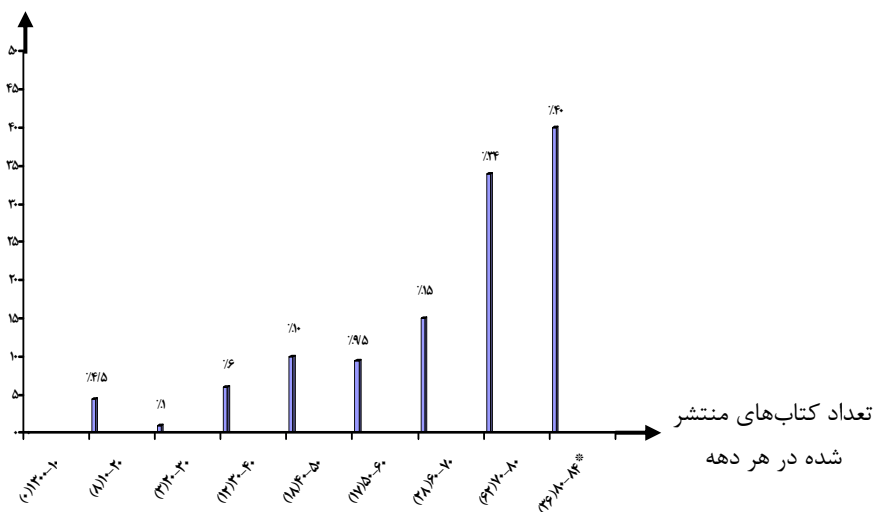
جدول ۳. جدول مقایسه میزان تحقیقات نظامی‌شناسی در کتاب‌ها و مقاله‌ها براساس حوزه و مباحث تحقیقی

حوزه و موضوع تحقیق	درصد مقالات	درصد کتاب‌ها
مباحث تطبیقی	٪۲۳	٪۱۰
تحلیل احوال و آثار	٪۱۶/۸	٪۳۶
ادبی، هنری - زیباشناسی	٪۱۱/۶	٪۵
دینی، اخلاقی، عرفانی	٪۸	٪۲
اجتماعی - جامعه‌شناسی	٪۵/۵	٪۵
تحلیل ابیات	٪۵/۴	٪۲۱
تصحیح	٪۴/۸	٪۱۳
شخصیت‌های آثار نظامی	٪۳/۹	٪۵
دستور و زبان‌شناسی	٪۳/۴	٪۱۵
بررسی و نقد کتاب	٪۲/۷	-
مباحث علمی	٪۲/۱	-
مباحث روان‌شناسی	٪۱/۹	٪۱

نمودار ۱. آمار و درصد تحقیقات براساس نوع و جنبه تحقیق

نمودار ۲. نشان‌دهنده سیر تحقیقات

* ستون آخر که پنج سال را شامل می‌شود، جهت هماهنگی با سایر دوره‌ها، ده ساله فرض شده و درصد واقعی نیز در ۲ ضرب شده است.

پی‌نوشت

۱. برای اطلاع بیشتر به رساله دکتری اینجانب، با عنوان نقد و تحلیل تحقیقات نظامی‌شناسی در کتاب‌های فارسی (۱۳۰۰-۱۳۸۴ش)، به راهنمایی دکتر غلامحسین غلامحسین‌زاده، دانشگاه تربیت مدرس مراجعه نمایید.
۲. رمان پاورقی، به بخش ادبی گفته می‌شد که به طور متوالی، در روزنامه‌ها یا مجله‌های هفتگی چاپ می‌شد و اساس و چاشنی آن، حادثه پردازی و ایجاد کشش کاذب بود. ر.ک. جمال و میمنت میرصادقی، ۱۳۷۷: ۱۲۳ و میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۱۹۹.
۳. به عنوان مثال در داستان اول که پادشاه ظالمی پس از مرگ توبه می‌کند و مورد آموزش قرار می‌گیرد، دریافت پیام اخلاقی برای خواننده میسر نمی‌گردد و چه بسا موجب رواج پیام غیراخلاقی گردد.
۴. از جمله بنای عاشقی بر بی‌قراری است (حسینعلی یوسفی، روزگار، ۱۳۷۸)، امشب صدای تیشه (خسرو احتشامی، پرستش، ۱۳۷۳)، آرمانشهر زیبایی (سعیدحمیدیان، قطره، ۱۳۷۳)، قهرمانان خسرو و شیرین (لیلی ریاحی، امیرکبیر، ۱۳۵۸) و ...
۵. همچون آثار زرین‌کوب (پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد، سخن، ۱۳۷۱، حکایت همچنان باقی، علمی، ۱۳۷۶ و نقد ادبی، امیرکبیر، ۱۳۵۴)، راز بقای ایران در سخن نظامی (محمدجعفر جعفری لنگرودی، گنج دانش، ۱۳۷۰)، تحلیل آثار نظامی (کامل احمدنژاد، علمی، ۱۳۶۹)، نظامی، شاعر داستان‌سرا (شهابی) و ...
۶. این مجله ادبی، علمی و اجتماعی، که صاحب امتیاز آن، حسن وحید دستگردی بود، تا سال ۱۳۲۱ش، به طور منظم چاپ می‌شد و آگاهانه از میراث ادبیات کلاسیک حفاظت می‌کرد و راه تمام نوآوری‌های مبالغه‌آمیز نوگرایان را مسدود کرده بود (آژند، ۱۳۶۳: ۷۶ و ۲۵۹).
۷. به عنوان مثال، ثروتیان (آینه غیب، کلمه، ۱۳۶۹)، رادفر (کتاب‌شناسی نظامی، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۱)، شفیعی سروستانی (کلید گنجینه، حمیدیان (آرمانشهر زیبایی) و محمودی بختیاری (هفت نگار در هفت تالار، عطایی، ۱۳۷۶).
۸. به عنوان مثال کتاب‌های صور خیال در خمسه (زنجانی)، تحقیق در مثنوی لیلی و مجنون (مجتبی عشقپور، دهخدا، ۱۳۶۱)، تحلیل آثار نظامی (احمدنژاد)، شرح مخزن‌الاسرار (مهدی ماحوزی، اساطیر، ۱۳۷۴) و مقایسه زبان حماسی و غنایی... (زهرا پارساپور، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳)، رساله‌های دکتری مؤلفان بوده که بعدها در قالب کتاب منتشر شده است.
۹. به عنوان مثال کتاب‌هایی چون طرحی در نقد (نصرالله زیرک، حرف نو، ۱۳۸۱)، بنای عاشقی بر بی‌قراری است (یوسفی) و یادگار گنبددوار (منصور ثروت، امیرکبیر، ۱۳۷۰) با رویکرد نقد ساختاری، تألیف شده‌اند.

منابع

- آرین پور، یحیی (۱۳۷۴) از نیما تا روزگار ما، اول، تهران، زوار.
- آژند، یعقوب (۱۳۶۳) ادبیات نوین ایران، اول، تهران، امیرکبیر.
- پرویزی، فرنگیس (۱۳۴۸) افسانه‌های هفت گنبد، اول، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پژمان بختیاری، حسین (۱۳۴۳-۱۳۴۷) تصحیح کلیات خمسه (۶ جلد)، اول، تهران، ابن‌سینا.
- ثروتیان، بهروز (۱۳۶۳-۱۳۷۹) تصحیح و شرح کلیات خمسه نظامی گنجه‌ای، اول، تهران، توس.
- حقوقی، محمد (۱۳۷۷) مروری بر تاریخ ادب و ادبیات امروز ایران، اول، تهران، قطره.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۷۱) کتابشناسی نظامی گنجوی، اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
- رحیمیان، هرمز (۱۳۸۳) ادوار نثر فارسی، دوم، تهران، سمت.
- رزمجو، حسین (۱۳۷۲) انواع ادبی، دوم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴) نقد ادبی، ج ۱، اول، تهران، امیرکبیر.
- زنجانی، برات (۱۳۶۷-۱۳۸۱) تصحیح و شرح کلیات خمسه نظامی گنجوی، اول، تهران، دانشگاه تهران.
- زنجانی، برات (۱۳۷۳) احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، سوم، تهران، دانشگاه تهران.
- زنجانی، برات (۱۳۷۷) صور خیال در خمسه نظامی، اول، تهران، امیرکبیر.
- سعیدی سیرجانی، علی اکبر (۱۳۶۷) سیمای دو زن، دوم، تهران، نشر نو.
- شاملو، احمد (۱۳۳۶) افسانه‌های هفت گنبد، اول، تهران، نیل.
- شهبابی، علی اکبر (۱۳۳۷) نظامی، شاعر داستان‌سرا، اول، تهران، ابن‌سینا.
- قبادی، حسینعلی (۱۳۸۲) بنیادهای نثر فارسی معاصر، اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی.
- میر عابدینی، حسن (۱۳۸۰) صد سال داستان‌نویسی در ایران، دوم، تهران، چشمه.
- میرصادقی، جمال و میمنت (۱۳۷۷) واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی، اول، تهران، ممتاز.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۷۸) خسرو و شیرین، به کوشش سعید حمیدیان، سوم، تهران، قطره.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۷۶) گنجینه گنجوی، به کوشش سعید حمیدیان، دوم، تهران، قطره.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۸۰) لیلی و مجنون، به کوشش سعید حمیدیان، چهارم، تهران، قطره.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۴) چون سبوی تشنه، اول، تهران، جامی.